

האקדמיזציה של המודיעין: סקירה השוואתית של לימודי המודיעין במערב

קובי מיכאל ואהרון קורנבלוט

"האקדמיזציה של המודיעין" מוגדרת כמחקר, המְשגה והוראה של עולם המודיעין באקדמיה, במסגרת ללמוד על העקרונות, הפעילות וההשפעה של המודיעין על הביטחון הלאומי של מדינה ועל תהליכי קבלת ההחלטות בה. קובעי מדיניות ומנהיגים פוליטיים החלו להכיר בחשיבות הגוברת של תפקיד המודיעין כמעצב תהליכי מדיניות וקבלת החלטות כבר לאחר מלחמת העולם השנייה. ההתפתחויות מאז שלהי המאה ה-20 ובעיקר לאחר ספטמבר 2001 והחששות שהתלוו אליהן האיזו את האקדמיזציה של המודיעין והעניקו לה את תשומת הלב והבולטות הראויות לה. העלייה בביקוש לאנשי מודיעין הביאה אוניברסיטאות אמריקאיות ומערביות לתת לה מענה באמצעות גיבוש תוכניות אקדמיות וקורסים למודיעין, שהקנו תנופה ניכרת לאקדמיזציה של התחום. ארצות הברית, בריטניה וקנדה מובילות את תהליך האקדמיזציה של המודיעין. במדינות מערביות אחרות, כמו ספרד, צרפת וגרמניה, תהליך האקדמיזציה איטי יותר בשל העבר הבעייתי של שירותי המודיעין שלהן במהלך פרקים מסוימים בהיסטוריה המקומית.

מילות מפתח: מודיעין, אקדמיזציה של מודיעין, אקדמיה, תיאוריית מודיעין, כתבי עת למודיעין, ארגוני מודיעין

ד"ר קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. אהרון קורנבלוט הוא מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי וסשודנט לתואר שני ביחסים בין-לאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים.

המאמר מבוסס על מחקר מקיף שערכו המחברים עבור המכון לחקר מתודולוגיות המודיעין, שהינו חלק מהמרכז למורשת המודיעין. המחברים מבקשים להודות ליוסי קופרוסר ודודי סימן טוב על הערותיהם המועילות והתורמות, שהוסיפו רבות למחקר זה.

מבוא

תוכניות אקדמיות בנושא מודיעין הוצעו עוד לפני "המאבק העולמי בטרור", אך היו אלה אירועי 11 בספטמבר 2001 והפלישה לעיראק ב־2003, בהובלתה של ארצות הברית, שנתפסו ככישלונות מודיעיניים שהביאו את נושאי המודיעין והביטחון לקדמת הבמה של מערכת היחסים הבין־לאומיים. קובעי מדיניות ומנהיגים פוליטיים הכירו מאז בתפקיד החיוני הגובר שממלא המודיעין בעיצוב תהליכי מדיניות וקבלת החלטות, ותהו אם הכשרת החוקרים שנעשית בקהילות המודיעין יוצרת את הגמישות האינטלקטואלית והחדות האנליטית הנדרשות כדי להתמודד עם האתגרים והאיומים המורכבים של המאה ה־21. התפתחויות וחששות אלה האיצו את האקדמיזציה של המודיעין והעניקו לתחום זה את תשומת הלב והבולטות הראויות. בעקבות ארצות הברית, גובשו תוכניות אוניברסיטאיות דומות בבריטניה, בקנדה, בספרד ובישראל, אם כי אלו היו מצומצמות יותר בהיקפן.

האוניברסיטאות האמריקאיות הגיבו לעלייה בביקוש לאנשי מודיעין בגיבוש תוכניות אקדמיות וקורסים למודיעין, ואלה האיצו באופן משמעותי את האקדמיזציה של התחום. תשומת הלב המוגברת למודיעין במסגרות האוניברסיטאיות הביאה אותן להציע תוכניות הכשרה מעמיקות במחקר ובמתודולוגיות, לצד גישות ביקורתיות יותר, ממוסדות ושמרניות פחות. הדבר תרם רבות לצמיחת התחום כדיסציפלינה אקדמית בפני עצמה והניע מחקר אקדמי וכתובה מגוונים בנושא זה.

"האקדמיזציה של המודיעין" – הגדרה

ניתן להגדיר את האקדמיזציה של המודיעין כמחקר, המְשגה והוראה של תחום המודיעין במסגרת אקדמית. המטרה היא לחקור את העקרונות, אופן הפעילות וההשפעה של עולם המודיעין על הביטחון הלאומי של מדינות ועל תהליכי קבלת ההחלטות בהן. תהליך האקדמיזציה של המודיעין מניח מראש את אופיו הבין־תחומי ואת הקשר שלו עם תחומי ידע משיקים, כגון מדעי המדינה, יחסים בין־לאומיים, היסטוריה, פסיכולוגיה וכדומה. הפעילות האקדמית מתבססת על דיסציפלינות ופרדיגמות אקדמיות קיימות, על כלים אקדמיים בסיסיים, הכוללים חשיבה ביקורתית, פיתוח תשתית תיאורטית, וכן כתיבה ופרסום של ספרות מקצועית ומחקרית.

שאלות מתודולוגיות ומחקריות

אנו מבקשים לסקור במאמר זה את תהליך האקדמיזציה של המודיעין במדינות מערביות שונות, ובכללן ישראל, ולשרטט את התפתחות התחום כשדה הוראה ומחקר אקדמי עצמאי, שקיבל את השם "לימודי מודיעין" (Intelligence Studies). בנוסף לכך, אנו בוחנים את המאפיינים האקדמיים של התחום, את הוויכוחים

המרכזיים סביבו ואת הגישות השונות כלפיו, במטרה לעמוד על יסודותיהם של לימודי המודיעין, בהיותם אחראים על עיצוב התפיסות הרווחות לגביהם. המאמר מתמקד בשלוש שאלות:

- מה הוביל להתפתחות תהליך האקדמיזציה של המודיעין ולהתרחבותו בעשורים האחרונים, וכיצד הדבר השפיע על אופיין של התוכניות ללימודי המודיעין בדמוקרטיה מערבית שונות?
 - אילו היבטים של המודיעין מדגישות התוכניות האקדמיות השונות בעולם המערבי, והאם ניתן לאפיין גישות שונות ללימודי המודיעין?
 - מהן הגישות השונות המשמשות לחקר המודיעין?
- המאמר הוא חלק ממחקר גדול יותר שערכו המחברים, המתבסס על סקירת ספרות המודיעין הקיימת (בעיקר כתבי עת מקצועיים), תוכניות לימודים בתחום המודיעין באוניברסיטאות מערביות שונות, ואתרי אינטרנט של ארגוני מודיעין ואיגודים מקצועיים, בדגש על ארצות הברית, שבה תחום לימודי המודיעין הוא המפותח ביותר. במסגרת זו נערכו התכתבויות עם חוקרים בתחום המודיעין בארצות הברית ובקנדה, וכן שיחות עם יוצאי קהילת המודיעין של ישראל.

תהליך האקדמיזציה

מקורם של לימודי המודיעין

לימודי המודיעין בנושא אקדמי החלו בארצות הברית, שהיא כיום הגורם הדומיננטי בתחום זה. שנים ספורות לאחר מלחמת העולם השנייה החל שרמן קנט (Kent), איש מודיעין ואקדמיה, את הדיון באינטגרציה הטבעית והחיונית בין המודיעין ובין העולם האקדמי (באמצעות הפקת ספרות מודיעינית), נושא שהוא ראה בו כלי חיוני להתפתחותו המקצועית של תחום המודיעין. ספרו של קנט, "מודיעין אסטרטגי למדיניות החוץ האמריקאית", פורסם בשנת 1949 ולא נעלם מעיניהם של בכירי מערכות המודיעין והמדיניות בארצות הברית, בדיוק בשעה שהיא נטלה על עצמה את תפקידה החשוב בזירה הבין-לאומית בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה.¹ עם זאת, המודיעין כשדה הוראה ומחקר אקדמיים לא קיבל עדיפות או בולטות בעשורים הראשונים שלאחר המלחמה, ורק בעקבות סדרה של שערוריות מודיעיניות באמצע שנות השבעים, שכללה ניסיונות חיסול, מעקב פולשני אחר אזרחים אמריקאים וניצול לרעה של סוכנויות המודיעין של ארצות הברית, הוא שב וזכה לתשומת לב ציבורית. ועדת חקירה של הסנאט האמריקאי, שבחנה בשנים

1 Sherman Kent, *Strategic Intelligence for American World Policy* (Princeton: Princeton University Press, 1949); Sherman Kent, "The Need for an Intelligence Literature", *Studies in Intelligence* 1, no. 1 (1955): 1-11.

1975-1976 את הפעילות המבצעית של המודיעין האמריקאי (הידועה כוועדת צ'רץ'), כללה חקירות מעמיקות של הנעשה בקהילת המודיעין של ארצות הברית.² ארגוני המודיעין של בריטניה היו בבחינת סוד גלוי, למרות שמעולם לא הודו רשמית בקיומם עד סיומה של המלחמה הקרה. רק פרסומו ב־1974 של הספר *The Ultra Secret*, פרי עטו של Winterbotham, ולצידו פרסום תיאורים היסטוריים מוסמכים אחרים על תפקידו של המודיעין הבריטי במלחמת העולם השנייה, הביאו לעלייה בפופולריות של המודיעין בממלכה.³ לאחר סיום המלחמה הקרה שוחררו לפרסום מסמכים ארכיוניים נוספים שתיארו את פעילות המודיעין הבריטי במהלך המלחמה, ואלה הגבירו את העניין האקדמי במחקר היסטורי של החומר המצוי בארכיונים הבריטיים.

השערוריות שטלטלו את שירות המודיעין הקנדי בשלהי שנות השבעים ותחילת שנות השמונים הובילו לפרסום דוחות שנתיים מפורטים של הוועדה לביקורת שירותי המודיעין של המדינה (SIRC), שהוקמה בשיתוף עם שירות המודיעין הביטחוני הקנדי (CSIS). השקיפות היחסית שהושגה בעקבות אירועים וחקירות אלה עוררה בקנדה עניין אקדמי במודיעין בכלל וברלוונטיות שלו לעיצוב המדיניות, במיוחד בכל הנוגע לניהול מערכת היחסים הבין־לאומיים בעיתות שלום ובזמני מלחמה. באותה תקופה גם פרש מהשירות בארצות הברית מספר רב של אנשי מודיעין, ורבים מהם קיבלו משרות הוראה באוניברסיטאות, שבמסגרתן לימדו קורסים הקשורים למודיעין.

האירועים המכוננים של המאה ה־21 (פיגועי 11 בספטמבר 2001, הפלישה לעיראק ב־2003, הפיגועים בלונדון ב־2005 ודומיהם) הביאו לעלייה דרמטית בתשומת הלב האקדמית שניתנה למודיעין ולתפקיד שהוא מילא וממשיך למלא ברמת המדינות והחברה המודרנית. אירועים אלה הביאו להגדרת המודיעין כמרכיב חשוב במשילות ובקבלת החלטות, וכן כמכשיר מסייע במלחמות ובתכנון ההגנה בתחום הביטחון הלאומי.⁴ בהתאם לכך, הפך מקומו של המודיעין בביטחון הלאומי של מדינות למוקד טבעי של תשומת הלב האקדמית, לצד נושאים נלווים, כמו

2 מיכאל גודמן מציין את הספר: R. Wohlstetter, *Pearl Harbor: Warning and Decision* (Stanford: Stanford University Press, 1962) כספר שהצית את העניין המחקרי בנושאי מודיעין בארצות הברית. ראו: Michael S. Goodman, "Studying and Teaching about Intelligence: The Approach in the United Kingdom", *Studies in Intelligence* 50, no. 2 (2006): 57-65.

3 Michael S. Goodman, "Studying and Teaching about Intelligence", *Central Intelligence Agency Library*, 2008. Wesley Wark, *Agency Library*, 2008. J. C. Masterman, *The Double-Cross*, מציין את Winterbotham, *System in the War of 1939-1945* (London: Yale University Press, 1972) שבונוסף לספרו של Winterbotham, מציין את J. C. Masterman, *System in the War of 1939-1945* (London: Yale University Press, 1972) לנקודת מפנה זאת במודעות למודיעין בבריטניה.

4 Goodman, "Studying and Teaching about Intelligence", p. 58

המבנה הארגוני של סוכנויות המודיעין ומידת הפגיעות של המודיעין לפוליטיזציה. חריגות מצידם של ארגוני מודיעין, כפי שאירע בארצות הברית, חוק פטריוט (חוק שנחקק באוקטובר 2001 ומטרתו לאפשר את הכלים המתאימים לסיכול טרור), הטענות בדבר שימוש בעינויים וחיפית חומר מודיעיני על ידי אדוארד סנודן, הובילו לשיטפון של מחקרים אקדמיים על המעמד והגבולות הנאותים של ארגוני מודיעין בחברות דמוקרטיות, על מעקב אחר אזרחים ועל השימוש לרעה שעושות סוכנויות מודיעין מערביות בכוחן כלפי אזרחים ולא אזרחים כאחד. בכך התרחבו תחומי המחקר של המודיעין, דבר שהגביר את הרלוונטיות שלו לנושאים המרכזיים העומדים בליבה של המאה ה-21.

לימודי מודיעין: פיתוח תשתית אקדמית

רק קומץ של אגודות מודיעיניות היו בארצות הברית לפני 1985, והפרסומים שהן הוציאו היו מיועדים בעיקר לאנשי מודיעין בעבר ובהווה (בעיקר בגופים צבאיים). אירועי מודיעין שהתרחשו בשנת 1985 – שנה שזכתה לכינוי "שנת המרגלים" – כמו מעצרו של ג'ונתן פולארד וג'ון אנתוני ווקר, היו זרז משמעותי להקמת מספר אגודות וכתבי עת לנושא המודיעין ברחבי העולם. אגודות וכתבי עת אלה סיפקו את התשתית האקדמית הדרושה ואת הערוץ לקידום הידע בתחום לימודי המודיעין והגבירו את העניין בנושא זה בכל רמות הלימודים האקדמיים.

ארצות הברית היא בית לכמה מהגופים המשמשים ללימוד ולמחקר מודיעיניים, כגון "אגודת קציני המודיעין לשעבר" (AFIO) ו"האגודה הבין-לאומית ללימודי מודיעין" (IAFIE). ארגון AFIO הוקם ב-1975, ומטרתו היא להגביר את המודעות בקרב תלמידים בבתי ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות ברחבי ארצות הברית לאפשרויות הקריירה בקהילת המודיעין האמריקאית. הארגון מוציא לאור את "המדריך ללימודי המודיעין", המספק למרצים בתחום המודיעין סקירת ספרות של עבודות מרכזיות בנושא זה, במטרה לסייע להם בפיתוח תוכניות לימוד. ארגון IAFIE נוסד בשנת 2004, ושם לו למטרה לחבר בין הממשל ובין האקדמיה לצורך קידום הוראת המודיעין. הוא משמש כזרז לשיתוף מידע בנושאי ההכשרה המודיעינית וחינוך אנשי מקצוע, וגם כאלה המתעניינים בכניסה לתחום זה. כתב העת *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* הוא תרומה מרכזית של ארצות הברית ללימודי המודיעין, והמערכת שלו כוללת חוקרי מודיעין בעלי שם ואנשי מקצוע יוצאי קהילת המודיעין.

גם בבריטניה ובקנדה יש מספר ארגונים וכתבי עת משפיעים בתחום המודיעין. בבריטניה בולטים חוקרי מודיעין כמו אנתוני גליס (Glees), ג'וליאן ריצ'רדס (Richards), פיטר גיל (Gill), מארק פיטיאן (Phythian), פיליפ דייוויס (Davies) וכריסטופר אנדרו (Andrew), שממלאים תפקידים במגוון ארגונים המוקדשים

למחקר היסטורי של המודיעין. במסגרת זו נכללים "לימודי ביטחון ומודיעין של האגודה הבריטית ללימודים בין-לאומיים" (SISG), "קבוצת המודיעין של אוקספורד", "המרכז ללימודי מודיעין וביטחון של אוניברסיטת ברונל", ו"המרכז ללימודי ביטחון ומודיעין של אוניברסיטת בקינגהאם". בנוסף, בבריטניה מתפרסם כתב העת *Intelligence and National Security*, שמפרסם מספר רב של גיליונות מדי שנה ומצטרף למקבילו האמריקאי כאחד מכתבי העת האקדמיים המובילים בתחום המודיעין. לכל הארגונים והפרסומים הללו הייתה השפעה איטית אך עמוקה על גישת עולם האקדמיה הבריטי לנושא המודיעין.

"האגודה הקנדית ללימודי ביטחון ומודיעין" (CASIS) היא הארגון המוביל במדינה לקידום חקר המודיעין. מטרות האגודה הן לקדם את מחקר המודיעין באוניברסיטאות ובמכללות, וכן לספק פורום לאקדמאים ולמומחים לדיון בסוגיות מודיעיניות הקשורות לערכים חוקתיים של החברה הקנדית. ב־2018 נוסד כתב העת *Journal of Intelligence, Conflict and Warfare*, כיזמה משותפת של CASIS ושל המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת סיימון פרייזר. אוניברסיטת קרלטון הקנדית היא מקום משכנו של "המכון למחקרי ביטחון, מודיעין והגנה", המבצע מחקרי מדיניות בתחום המודיעין, לצד פעילויות מרכזיות נוספות.

צרפת, ספרד וגרמניה תורמות גם הן תרומה חשובה לתשתית האקדמית של לימודי המודיעין. מכון CF2R לחקר המודיעין (Centre Français de Recherche sur le Renseignement), שהוקם בשנת 2000, שם לו למטרה לקיים מחקר אקדמי, לפרסם עבודות על מודיעין וביטחון בין-לאומי ולקיים דיונים עם בעלי עניין בממשלה, בעולם העסקים ובתקשורת בנושאים רלוונטיים. במקביל, מכון CF2R גם שואף להעלות את המודעות למודיעין, לפגג מעט את המסתורין שמסביב לתחום ולהבהיר את תפקידו ותכליתו לציבור הצרפתי. התרומה המרכזית של ספרד בתחום המודיעין החלה בשנת 2006, בפרסום *Inteligencia y Seguridad: Revista de Análisis y Prospectiva*, שמאז שנת 2016 הוא מתפרסם באנגלית בלבד, תחת הכותרת *International Journal of Intelligence, Security and Public Affairs*. בגרמניה פועל מאז 1993 "הארגון הבין-לאומי להיסטוריה של המודיעין", המוציא לאור את כתב העת *Journal of Intelligence History*. הקמת "המרכז ללימודי מודיעין וביטחון" (CISS) באוניברסיטת הבונדסור במינכן (אוניברסיטת מחקר פדרלית הקשורה לצבא הגרמני), בספטמבר 2017, הייתה צעד משמעותי בקידום לימודי המודיעין באוניברסיטאות בגרמניה. יוזמות אלו הן קפיצות גדולות בדרך הארוכה לשינוי הגישה התרבותית הכוללת של אירופה ללימודי מודיעין ולהכללתם בתוכניות האקדמיות של האוניברסיטאות.

מעמדה המודיעיני של ישראל, הזוכה להערכה רבה, אמור היה לכאורה להעניק מקום מרכזי למודיעין בתוכניות הרבות ללימודי ביטחון לאומי הקיימות

באוניברסיטאות הישראליות, אך בפועל, רוב הדיונים בנושאי מודיעין נערכים במכוני מחקר ובצוותי חשיבה, המארגנים סמינרים וכנסים ומפרסמים מאמרי מחקר וכתבי עת בנושאי מדיניות. מכון המחקר הבולט והמפורסם ביותר הוא "המכון למחקרי ביטחון לאומי" (INSS), המפיק מחקרים איכותיים בתחום המודיעין, המתפרסמים בכתב העת שלו "סייבר, מודיעין וביטחון" (לשעבר כתב העת "צבא ואסטרטגיה") ומתמקדים בתחום המתרחב של ביטחון סייבר ומודיעין. "המכון למחקרי ביטחון לאומי" גם מפרסם את כתב העת המקוון "מבט על", את כתב העת הרבעוני "הערכה אסטרטגית", וכן תזכירים וספרים שונים הקשורים לתחום המודיעין. מכוני מחקר בולטים נוספים העוסקים בחקר המודיעין והביטחון הלאומי הם "המכון הבין-לאומי למדיניות נגד טרור" הפועל במסגרת המרכז הבינתחומי הרצליה, "המרכז לחקר הביטחון הלאומי" באוניברסיטת חיפה, "מרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים" ו"המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה".

"המרכז למורשת המודיעין" (מל"מ) ממלא תפקיד מפתח בקידום הלימוד, המחקר וההיסטוריה של המודיעין ובהנצחת אנשי מודיעין ישראלים. המרכז מפעיל שני מכוני מחקר: "מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם מאיר עמית", ו"המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין". "מרכז המידע למודיעין ולטרור" מבצע מחקרים וניתוחים בענייני המזרח התיכון, בדגש על אנטישמיות, הסוגיה הפלסטינית וההתפתחויות במדינות הממנות טרור, קרי סוריה ואיראן. כמו כן מפרסם המרכז שני כתבי עת: "חדשות הטרור והסכסוך הישראלי-פלסטיני" ו"זרקור על איראן", המשקפים את עמדות קהילת המודיעין הישראלית ומופצים למוסדות אקדמיים וממשלתיים שונים.

מוסד המחקר השני של המל"מ, "המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין", נחשב כמתודולוגי יותר בין השניים ומטרתו היא להתמקד במודיעין כמקצוע (ברוח קריאתו של חוקר המודיעין הידוע סטיבן מרין). חלק מהשאיפה לקדם חזון זה ולטפח דיון מדעי מוצא את ביטוי בכתב עת איכותי חדש שמפיק המכון, בשם "מודיעין הלכה ומעשה", המתמקד במתודולוגיה של המודיעין ומתפרסם בעברית ובאנגלית. בנוסף לכתב העת, מפרסם המל"מ מחקרי עומק בנושאי מודיעין. ניכר שלימודי המודיעין בישראל נהנים מתשתית אקדמית חזקה, שיכולה לאפשר הרחבת העיסוק בתחום זה בתוכניות האוניברסיטאות.

גישות שונות ללימודי המודיעין

ישנן גישות רבות לחקר המודיעין, המושפעות בעיקר מ"הדרך שבה מודיעין מוגדר, שבהכרח מכתיבה את אופן הגישה למחקר ולכתיבה בנושא".⁵ הגדרה זו

5 Len Scott and Peter Jackson, "The Study of Intelligence in Theory and Practice", *Intelligence and National Security* 19, no. 2 (2004): 141.

נקבעה בדרכים שונות, לרוב בהתאם למסורת המודיעין במדינה מסוימת, לתרבות שמירת הסוד ולאתוס השלטוני. לדוגמה, ההגדרה האמריקאית למודיעין נשענת על תהליך יצירתם של תוצרים מודיעיניים משילוב של מקורות סודיים וגלויים שנועדים לשימושם של מקבלי ההחלטות, בעוד שההגדרה הבריטית עוסקת במידע סודי המושג באמצעים חשאיים. להגדרות השונות יש השפעה משמעותית על ההדגשים של תוכניות לימודי המודיעין בשתי המדינות ועל הגישות של כל אחת מהן למחקר המודיעין.

הגישה ללימוד נושא המודיעין, שהוא כה רב-ממדי, תלויה, במידה רבה, בגוף האקדמי שבתוכו מרוכזים לימודי המודיעין. תוכנית ללימודי מודיעין שתהיה ממוקמת בתוך המחלקה להיסטוריה תיגש לנושא זה אחרת מאשר תוכנית ללימודי מודיעין שתילמד דרך העדשות של המחלקה למדעי המדינה. היכולת לנהוג בדרך זאת נובעת מהאופי הבין-תחומי של המודיעין, הבא לידי ביטוי בדגשים השונים של האסכולות השונות.

היחס כלפי המודיעין מושפע לא רק מההבדלים המהותיים בין הגישות האקדמיות השונות ומהתפיסה שלהן את המודיעין, אלא גם ממערכות היחסים השונות השוררות בין קהילות המודיעין ובין האקדמיה בכל מדינה ומדינה. בארצות הברית, למרות התנגדות שעדיין קיימת בעולם האקדמיה להכללת המודיעין בשיח האקדמי,⁶ הקשרים ההדדיים בין האקדמיה ובין סוכנויות המודיעין האמריקאיות פתוחים ועמוקים יותר מאשר בדמוקרטיה מערביות אחרות. "דלת מסתובבת" משומנת היטב, קרי מעברים תכופים בין הסביבה האקדמית למערכת הממשלתית, מסייעת לשמור על נוכחות עקבית של אנשי מודיעין לשעבר באקדמיה, ואלה מציעים תובנות מעשיות ועתירות ניסיון. החקירות הפומביות שערך הסנאט האמריקאי בכל הנוגע לתפקידים, לפעולות ולפוליטיזציה של המודיעין, הביאו לכך שלימודי המודיעין בארצות הברית התפתחו כחלק ממדעי החברה. גישה תרבותית פתוחה יחסית זאת מאפשרת מצב שבו מרכיב דומיננטי בלימודי המודיעין בארצות הברית הוא בניית מודלים תיאורטיים מופשטים המשמשים כבסיס אקדמי. כמו כן, גישה זאת מאפשרת הקניית כישורים מקצועיים לסטודנטים בניתוח מודיעיני, במגמה להכשירם לעבודה בתחום המודיעין. התהליך זוכה לעידוד פעיל מצד סוכנויות המודיעין האמריקאיות, אשר מקוות להגביר את האינטרס והמודעות הציבוריים לטבעו ולפעולתו של המודיעין, ובכך לשפר את הלגיטימציה של קהילת המודיעין בארצות הברית ולבנות מאגר של מתגייסים פוטנציאליים אליה.

6 לדיון על התנגדות באקדמיה האמריקאית ללימודי מודיעין באוניברסיטאות בארצות הברית, ראו: Matthew D. Crosston, "Fragile Friendships: Partnerships between the Academy and Intelligence", *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 31, no. 1 (2018): 139-158.

מערכת היחסים בין גופי המודיעין ובין האקדמיה בבריטניה היא הרבה יותר מוגבלת. "האסכולה הבריטית" ללימודי מודיעין מתבססת בעיקר על חקר מקרי בוחן היסטוריים, לרבות חקר החלטות ספציפיות שהתקבלו על ידי קובעי המדיניות וכיצד השפיע עליהן המודיעין. הדבר נובע, בין היתר, מהמרחק שנשמר בין הציבור ובין שירותי המודיעין בבריטניה. חוק הסודות הרשמיים משנת 1989 מונע מאנשי מודיעין בריטיים בהווה ובעבר מלדבר על עבודתם, ועד לאחר מלחמת עיראק ב־2003 לא נערכו שום מחקרי עומק על שירותי המודיעין הבריטיים. זאת ועוד, רק אחרי 1979 קיבלו היסטוריונים גישה לארכיונים ההיסטוריים ולרשומות החשאיות של שירותי המודיעין הבריטיים מתקופת מלחמת העולם השנייה (שיטות אחרות, ששימשו במקביל, היו לחקור את "התיקים המשיקים" של משרד החוץ ושל משרד הפנים ואת הארכיונים של בעלות ברית מודיעיניות).⁷ בנוסף לכך, התפיסה לפיה האוניברסיטאות צריכות להתמקד אך ורק בהקניית ידע, עולה בקנה אחד עם העמדה הבריטית המסורתית, לפיה מוטב להשאיר את הכשרת חוקרי המודיעין לשירותים החשאיים. גם עמדה זאת מושפעת מהמרחק הנשמר בבריטניה בין המערכת הממשלתית ובין עולם האקדמיה.

הגישות השונות שמיישמות הקהילות האקדמיות בארצות הברית ובבריטניה משקפות לא רק את האתגרים העומדים בפני חקר המודיעין, אלא גם את העושר והמגוון של התחום. במידה רבה, הדבר תלוי בטבעה של מערכת היחסים שנקמה בכל מדינה בין גורמי המודיעין ובין האקדמיה, כמו גם במסורת ובתרבות הביטחון. חקר המודיעין יכול להיות בעיקר היסטורי ומבוסס על מחקר מקרי בוחן, או להיות מופשט, תיאורטי ומבוסס על מדעי החברה. הגישה האמריקאית מושפעת יותר ממדעי החברה, ואילו הגישה הבריטית היא היסטורית-פילוסופית במהותה. בניגוד לגישה הבריטית, המדגישה חקר מקרים היסטוריים ומסתמכת על מסמכים ארכיוניים, הגישה האמריקאית מדגישה את התיאוריה ויש לה העדפה ברורה להיבטים הטכניים והפרוצדורליים של המודיעין. בשל ההבדלים ההיסטוריים והרעיוניים בין ארצות הברית לבריטניה, שתי המדינות שונות בגישותיהן גם כלפי הוראה ומחקר. ניתן לתאר שוני זה כ"רצף אנגלו-אמריקאי".

סטאפורד תומאס, מראשוני חוקרי המודיעין האמריקאים, הגדיר ארבע גישות פרדיגמטיות לחקר המודיעין, אותן מצטטים לעיתים תכופות:

- **הגישה ההיסטורית** – עושה שימוש במחקר מקרי בוחן, חוקרת אישים מפורסמים ומתבססת על זיכרונות או על חומרי ארכיון.
- **הגישה הפונקציונלית** – מתמקדת בפעילות מבצעית ובתהליכים ומתעמקת בסוגיות מופשטות.

7 Len Scott, "Sources and Methods in the Study of Intelligence: A British View", *Intelligence and National Security* 22, no. 2 (2007): 185-205.

- **הגישה המבנית** – בוחנת את תפקידן של סוכנויות המודיעין והביטחון בניהול מערכת היחסים הבין-לאומית.
- **הגישה המדינית** – עוסקת בסוגיות של מדיניות וממשל ומתרכזת בממד הפוליטי של המודיעין בלבד, ובכלל זה בקבלת החלטות, בניסוח מדיניות וכדומה.⁸
- חוקר המודיעין הקנדי, ווסלי וורק (Wark),⁹ זיהה במאמר שפרסם מאוחר יותר ממאמרו של תומאס שמונה מתודולוגיות המשמשות את לימודי המודיעין:
 - **המתודולוגיה המחקרית** – משתמשת בעדויות ארכיוניות ראשוניות.
 - **המתודולוגיה ההיסטורית** – מייצרת תוצרים המבוססים על ניתוח מקרי בוחן.
 - **המתודולוגיה המגדירה** – עוסקת בהגדרת נושאים.
 - **המתודולוגיה של מדעי החברה** – מיישמת מושגים ממדעי החברה על תחום המודיעין, כמו שימוש במקרי בוחן לבדיקת הנחות תיאורטיות.
 - **מתודולוגיית הזיכרונות** – נועדה להציע נקודות מבט ממקור ראשון.
 - **מתודולוגיית חירויות האזרח** – מתודולוגיה שמטבעה אינה אובייקטיבי ונועדה לחשוף את המקרים שבהם פעילותם החשאית של גופי המודיעין פוגעת בחיי האזרחים.
- **מתודולוגיית עיתונאות חוקרת** – מכסה בדרך כלל נושאים שאין לגביהם כיסוי בארכיונים ההיסטוריים.
- **מתודולוגיית התרבות הפופולרית** – בוחנת נושאים שלכאורה נמצאים בשוליים, כמו הפוליטיקה של ג'יימס בונד. זהו קרוב לוודאי הקו החדש ביותר במחקר. שמונה מתודולוגיות אלה אפשרו לווסלי וורק להגדיר ארבעה תחומים עיקריים של העיסוק העכשווי במודיעין: מחקרי/היסטוריה; הגדרת/מתודולוגיה; ארגון/פונקציונל; ממשל/מדיניות. ארבעה תחומים אלה מקבילים לארבע הגישות הפרדיגמטיות של תומאס שפורטו לעיל.
- לן סקוט ופיטר ג'קסון מתייחסים לשלוש גישות שונות¹⁰ שמשמשות את החוקרים להשגת מטרות ספציפיות. הגישה הראשונה, המועדפת במיוחד על ידי היסטוריונים, רואה בחקר המודיעין בעיקר אמצעי לרכישת מידע חדש כדי להסביר החלטות ספציפיות של קובעי המדיניות, הן בעיתות שלום והן במלחמה. תשומת הלב בגישה זו מוקדשת לתהליך איסוף המודיעין, לטיבו של המקור המודיעיני ולמבנה הארגוני של גופי המודיעין, וזאת לנוכח תנועת המידע בשרשרת ההחלטות; הגישה השנייה מנסה לבנות מודלים כלליים שיוכלו להסביר הצלחה או כישלון

Goodman, *Studying and Teaching about Intelligence*; Stafford. T. Thomas, 8
 “Assessing Current Intelligence Studies”, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 2, no. 2 (1988): 217-244.

Wesley K. Wark, “Introduction: The Study of Espionage: Past, Present, Future?”, 9
Intelligence and National Security 8, no. 3 (1993): 1-13.

Scott, *The Study of Intelligence in Theory and Practice*. 10

מודיעיניים. גישה זאת נוטה יותר למדעי המדינה ומתמקדת כולה בניתוח המודיעין ובקבלת החלטות. המטרה היא לזהות ולנתח את ההטיות האישיות, הפוליטיות והמוסדיות המאפיינות את ארגוני המודיעין; הגישה השלישית מתמקדת בתפקוד הפוליטי של המודיעין וכיצד הוא משמש כאמצעי שליטה במדינה. הדגש בגישה זאת הוא על סוגיות אתיות הנובעות מפעילותם של ארגוני המודיעין ומכוחה של המדינה.

מצב לימודי המודיעין

ארצות הברית

כאמור, אירועי 11 בספטמבר 2001 העלו את חשיבות המודיעין בארצות הברית והציבו אותו בחזית, ועם זאת, לימודי המודיעין שם התקדמו בעצלתיים. הסיבות העיקריות לכך היו מחסור במרצים מוסמכים, היעדר אמצעים להערכת כישוריהם של מרצים אלה והלוגיסטיקה הכרוכה בבניית תוכנית לימודים ומסלול לימודים. חרף יוזמות ראשוניות שקודמו בארצות הברית, כמו תוכנית Officers-in-Residence של ה-CIA, רק ב-2005 חלה תנופה בהיקף לימודי המודיעין באקדמיה האמריקאית. בשנה זו יזמה ממשלת ארצות הברית, באמצעות סוכנות הביון של משרד ההגנה (DIA), את תוכנית המצוינות האקדמית לקהילת המודיעין האמריקאית (IC-CAE). התוכנית הציעה מימון ממשלתי לאוניברסיטאות המקיימות לימודי מודיעין, מתוך רצון לתת מענה לצורך של שירותי המודיעין לטפח הון אנושי לטווח הארוך. לתוכנית הייתה השפעה עמוקה על טיפוח לימודי המודיעין כדיסציפלינה אקדמית. מבחינה בין-לאומית, ארצות הברית נהנית מקהל היעד הגדול ביותר ללימודי מודיעין ומהמספר הגדול ביותר של קורסים המוצעים במסגרת תואר ראשון ושני בתחום זה. היוזמות שצוינו לעיל סיפקו מימון והזינו את התחום המתהווה של לימודי המודיעין, וכן אפשרו לו לצמוח כשדה מחקר אקדמי רציני, בעיקר בעזרת הסתמכות על יכולות אקדמיות קיימות בתחומים משיקים. בסופו של דבר, לימודי המודיעין בארצות הברית התפתחו בעיקר במסגרת מדעי המדינה, היסטוריה ויחסים בין-לאומיים.

מחקר שבחן את תוכניות הלימודים באוניברסיטאות בארצות הברית¹¹ מצא כי לימודי המודיעין לתארים אקדמיים נשענים, ככלל, על שלושה יסודות: היסוד הפרוצדורלי, יסוד לימודי הליבה ויסוד ההתמחות. היסוד הפרוצדורלי מתמקד בביצוע משימות מודיעיניות וברכישת מיומנויות אנליטיות; יסוד הליבה מתייחס לתחומי התוכן הארגוניים, ההיסטוריים והאתיים של המודיעין ומציע מסגרת

Stephen Coulthart and Matthew Crosston, "Terra Incognita: Mapping American Intelligence Education Curriculum", *Journal of Strategic Security* 8, no. 3 (2015): 46-68.

אינטלקטואלית ותיאורטית להבנת הסוגיות המרכזיות הנוגעות למודיעין; יסוד ההתמחות מציע מידע על סוגים שונים של מודיעין, כגון ביטחון לאומי, מודיעין פלילי, מודיעין סייבר ומודיעין תחרותי. התחום הדומיננטי ביותר בלימודי המודיעין באוניברסיטאות אמריקאיות הוא לימודי הביטחון הלאומי, עם דגש רב על טרור, בעוד שהמודיעין התחרותי, הנקשר לעולם העסקים, הוא התחום הפחות מפותח. מהמחקר שנערך ניתן להסיק כי האוניברסיטאות בארצות הברית מספקות לסטודנטים יותר "הכשרה" במודיעין מאשר "השכלה". אוניברסיטאות רבות שואפות לאמץ את המתודולוגיה של "ההכשרה", בטענה שסוכנויות ממשל אמריקאיות מחפשות דווקא את מערך המיומנויות הזה בקרב מועמדים פוטנציאליים. בחינת לימודי התואר הראשון במודיעין באוניברסיטת מרסייהרסט (Mercyhurst) מראה כי הדגש המושם בקורסי הליבה שלה מיועד להקנות לתלמידים מיומנויות תפקודיות. קורסים אלה כוללים "שיטות מודיעין וניתוח", "תקשורת מקצועית", "כתיבה והצגה של חומרי מודיעין" ו"העברת מידע מודיעיני". הצגת הייעוד של התואר מוסיפה ומדגישה נקודה זו על ידי הקביעה: "לספק לבוגרינו רמה מתקדמת של מיומנויות אנליטיות ... ואת הרקע הנחוץ לסטודנטים המבקשים להמשיך לקריירות כחוקרים או כאנליסטים של המודיעין בסוכנויות ממשלתיות או בגופים פרטיים".¹²

חוקרי מודיעין, כמו ניקולס דוימוביץ' (Dujmovic) ומארק לוונתל (Lowenthal), מדגישים את העלות האלטרנטיבית של לימודי המודיעין עבור אלה המבקשים להיות מועסקים על ידי ארגונים מודיעיניים: למידת התחום המודיעיני כנושא ראשי לתואר באוניברסיטאות הברית תתפוס את מקומם של נושאים אחרים החיוניים למחקר המודיעין, כמו שפות זרות ומדעי המחשב. לימודים כאלה מכשירים את הסטודנטים להיות אנשי מודיעין "כלליים" בכל הקשור לשיטות ולטכניקות של ניתוח מודיעיני, במקום להפוך ל"מומחים" עם התמקדות בתחום ספציפי. סוגיה זאת נוגעת למחלוקת העיקרית הקיימת בין המומחים: מהי חלוקת העבודה הנכונה בין ההשכלה האוניברסיטאית ובין ההכשרה במסגרת סוכנויות המודיעין? האוניברסיטאות האמריקאיות מציעות פתרון פשוט לכך: לימודים לתואר ראשי בנושא ספציפי ולתואר משני במודיעין.¹³

¹² "Intelligence Studies, Ridge College of Intelligence Studies and Applied Sciences", 12 *Mercyhurst University*, <https://www.mercyhurst.edu/ridge-college-intelligence-studies-and-applied-sciences/intelligence-studies>.

¹³ Nicholas Dujmovic, "Colleges Must be Intelligent About Intelligence Studies", *The Washington Post*, December 30, 2016; Alessandro Scheffler Corvaja, Brigita Jeraj and Uwe M. Borghoff, "The Rise of Intelligence Studies: A Model for Germany?", *Connections: The Quarterly Journal* 15, no. 1 (2016): 79-106.

בריטניה

כאמור, האופן שבו מדינה מגדירה את המודיעין, הרקע ההיסטורי שלו והמבנה וההרכב של קהילת המודיעין שלה תורמים להבדלים במיקוד של מחקר המודיעין בה. לגורמים אלה גם חשיבות עצומה בקביעת האופן שבו המודיעין יבוא לידי ביטוי בעולם האקדמי. בבריטניה, המודיעין מוגדר כ"מידע המושג שלא מרצונם, ובדרך כלל ללא ידיעתם של בעלי המידע או המחזיקים בו". המקורות נשמרים בסוד, וכך גם הטכניקות המשמשות לרכישת המידע.¹⁴ זאת, בניגוד להגדרה האמריקאית, שבדרך כלל רואה במודיעין כל מידע, ממקורות סמויים וגלויים, שהופך לתוצר סופי המשמש את מקבלי ההחלטות. את ההבדל בנקודות המבט משני עבדי האוקיינוס האטלנטי אפשר לתאר כתפיסה של המודיעין כ"מידע סודי" (בריטניה) לעומת תפיסת המודיעין כ"תהליך" (ארצות הברית).

אנתוני גליס הצביע על כך שהתמקדות זאת חושפת פרדוקס בין התוכניות ללימודי המודיעין בארצות הברית ובבריטניה: דווקא ההגדרה הצרה של המודיעין בבריטניה הובילה לעיסוק מחקרי רחב יותר בנושא (היסטוריה), בעוד שבארצות הברית קרה ההיפך (ניתוח). גליס גורס כי אחת הסיבות האפשריות לכך היא שקהילת המודיעין הבריטית "מאמינה כי תואר בלימודי מודיעין לקציני מודיעין יכול להיות שימושי, אך אינו הכרחי".¹⁵ בבריטניה הדגש הוא על "השכלה" יותר מאשר על "הכשרה", בין היתר משום שאוניברסיטאות בריטיות רבות מסתייגות מהרעיון שעל אוניברסיטה "להכשיר" את תלמידיה.

קהילת המודיעין הבריטית הצליחה לשמור באדיקות על חשאיותה, למרות שכבר נעשתה עבודת מחקר מסוימת על ההיסטוריה המודיעינית של בריטניה (גילויים ראשונים של ההישגים המודיעיניים שלה במלחמת העולם השנייה הופיעו כבר בשנות השבעים של המאה העשרים). דאגה גוברת בציבור האמריקאי והבריטי משערויות ומכישלונות מודיעיניים, אירועי 11 בספטמבר 2001 והכשלים המודיעיניים במלחמה בעיראק גרמו לשינוי במודעות הבריטית בכל מה שנוגע לקהילת המודיעין. הפרסום *Review of Intelligence on Weapons of Mass Destruction* של לורד באטלר, ושל חומרים ארכיוניים נוספים, משך את תשומת ליבם של אנשי אקדמיה, בעיקר היסטוריונים.

המחקר האקדמי של המודיעין בבריטניה התפתח כולו בתוך הדיסציפלינה של ההיסטוריה הבין-לאומית והתמקד בעיקר במחקרים מבוססי ארכיון. הדבר נובע בחלקו מהמרחק הקיים בבריטניה בין אנשי האקדמיה ובין אנשי המקצוע

Anthony Glees, "Intelligence Studies, Universities and Security," *British Journal of Educational Studies* 63, no. 3 (2015): 282.

15 שם, עמ' 288.

בתחום המודיעין. גישה זו באה לידי ביטוי בכתב העת הבריטי המוביל בנושא זה – *Intelligence and National Security* – הפונה בעיקר להיסטוריונים. עדויות נוספות ל"אסכולה הבריטית" של לימודי המודיעין ניתן לדלות מאופן הסיווג של תוכניות לימודי המודיעין שמציעות האוניברסיטאות הבריטיות. קורסים למודיעין מועברים בהן, בדרך כלל, במסגרת הלימודים לתואר ראשון. יש קורסים ספציפיים בנושאי מודיעין (בעיקר במחלקות להיסטוריה), ולאחרונה אף הוצע תואר ראשון בלימודי מודיעין. קורסים ותוכניות אלה משולבים בדרך כלל עם נושאים בתחום המודיעין הרלוונטיים לביטחון הלאומי במאה ה-21 ומתמקדים בקשר בין מודיעין למלחמה, בפוליטיקה וביחסים בין-לאומיים. בניגוד לתוכניות הלימוד בארצות הברית, התוכניות בבריטניה אינן כוללות לימודים בניתוח מודיעיני. התוכניות לתואר ראשון העוסקות באסטרטגיה, מודיעין וביטחון באוניברסיטת Aberystwyth, וכן התוכנית העוסקת בביטחון מודיעין וסייבר באותה אוניברסיטה, הן דוגמאות מייצגות לכך.

כשמדובר בתואר שני, תוכניות לימודי המודיעין הן וריאציות על תוכניות הלימודים ביחסים בין-לאומיים, ומטרתן היא לייצר חוקרים בתחום המודיעין ולא אנשי מקצוע. בנוסף, ההתמקדות במודיעין נעשית בעיקר באמצעות מקרי בוחן היסטוריים, דבר המהווה עדות נוספת לכך שתחום זה התפתח בבריטניה בעיקר ממחקר ההיסטוריה ופחות ממדעי החברה התיאורטיים והמופשטים. לדוגמה, התוכנית לתואר מוסמך בלימודי מודיעין וביטחון בין-לאומי במחלקה ללימודי מלחמה של קינגס קולג' מבטיחה לתלמידים פוטנציאליים כי הם "יפתחו מודעות לאופן שבו סוגיות מודיעיניות באות לידי ביטוי בנושאי ביטחון בעיתות שלום ובזמן מלחמה", וכן "ירכשו הבנה בדילמות מוסריות הקשורות בפעילות מודיעינית".¹⁶ התואר כולל קורס ליבה אחד במודיעין, שנקרא "מודיעין בעיתות שלום ומלחמה". אף קורס ברשימת הקורסים של התוכנית לא אמור להקנות לתלמידים מיומנות מקצועית. במקום זאת, התוכנית ממוקדת בעיקר בתכנים בדומה לתוכנית ביחסים בין-לאומיים. התוכנית לתואר מוסמך בלימודי מודיעין וביטחון של אוניברסיטת ברונל היא החריג היחיד המעיד על הכלל, וכוללת קורס חובה אחד על "מתודולוגיה מחקרית".

קנדה

רוב הפרסומים הממשלתיים הרשמיים הנוגעים למודיעין הקנדי התייחסו בתחילת הדרך בעיקר אל השערוריות השונות שטלטלו את שירות המודיעין של קנדה

"Intelligence and International Security MA", King's College London, <https://www.kcl.ac.uk/study/postgraduate/taught-courses/intelligence-and-international-security-ma.aspx>.

(RCMP) בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים. עם זאת, מאז הקמת שירות המודיעין הביטחוני הקנדי החדש (CSIS), בעקבות המלצות ועדת מקדונלד שהוקמה כדי לחקור את שירות המודיעין הקנדי הקודם (שעסק הן בשיטור והן במודיעין ביטחוני), החל להתפרסם מידע על המודיעין הקנדי לעיתים קרובות יותר, בעיקר על ידי הוועדה לביקורת המודיעין הביטחוני. מאז 1984 מפרסמת הוועדה דוחות שנתיים מפורטים, המספקים הצצה לתוך עולמו של שירות המודיעין הקנדי ולתחום המודיעין הקנדי בכלל.

לימודי המודיעין בקנדה הם מצומצמים אך מעמיקים ועונים על הצרכים. רוב הכתיבה על המודיעין נעשתה על ידי אקדמאים קנדים, ורק מספר מועט של חוקרים לא קנדים עסקו בה. אלה הכותבים על ביטחון ומודיעין בקנדה הם בעיקר היסטוריונים בהכשרתם, ולצידם פועלים מספר מומחים למדעי המדינה. חוקרים רבים משתייכים למכון המחקר המודיעיני המוביל של קנדה, CASIS, שעורך מאז 1985 (שנה אחת לאחר הקמת שירות המודיעין הביטחוני החדש והוועדה לביקורת המודיעין הביטחוני) כנסים שנתיים ומעודד קשר בין אנשי האקדמיה ובין אנשי המקצוע. נראה כי קיימים שני מגעים מרכזיים למחקרי מודיעין בקנדה: העניין והחובה. מגיע החובה מאפיין מספר אקדמאים, שחשים כי הם מבצעים שירות ציבורי בכתיבה על תחום שבדרך כלל נסתר מעיני הציבור, אך מחייב יישום בקרות דמוקרטיות.

האוניברסיטאות הקנדיות המציעות קורסים ותוכניות במודיעין עושות זאת בעיקר לתואר שני, וברוב המקרים נוקטות גישה היסטורית. הדגש הוא בין-תחומי ומושם פחות על כישורים מקצועיים. ההנחה היא שהתלמידים כבר רכשו בתואר הראשון יכולת חשיבה ביקורתית, מיומנויות תקשורת בכתב ובעל פה ומיומנויות מחקריות. תוכניות בלימודי מודיעין מוצעות במסגרת "המרכז לחקר ביטחון, מודיעין והגנה" בבית הספר על שם נורמן פֶּטרסון לעניינים בין-לאומיים של אוניברסיטת קרלטון; בתוכנית ללימודי טרור, סיכונים וביטחון של אוניברסיטת סיימון פרייזר; בקורס קיץ בנושא מודיעין וביטחון של אוניברסיטת אוטווה; ב"מרכז ללימודי סכסוכים" באוניברסיטת ניו בرونסוויק, המוציא לאור את כתב

העת *Journal of Conflict Studies*.

מספר תקופות היסטוריות מושכות את תשומת ליבם של חוקרי המודיעין הקנדי, וביניהן מלחמת העולם השנייה, המלחמה הקרה, האירועים סביב החזית לשחרור קוויבק (FLQ), ועדת מקדונלד והקמת שירות המודיעין החדש של קנדה. זאת, בנוסף לכמה נושאים מרכזיים השולטים בספרות הביטחונית והמדינית הקנדית מראשיתה. במרכז אותה ספרות עומדות שאלות הנוגעות לגבולות הראויים של החוק והאתיקה, בעיקר על רקע השערוריות שפקדו את שירות המודיעין הקנדי הקודם. נושא נוסף שבו עוסקת הספרות הביטחונית הקנדית הוא האם קנדה

צריכה להחזיק שירות מודיעין אזרחי נפרד, והקשיים הניצבים בפני שירות כזה, כמו גם אופי הפיקוח עליו מצד הוועדה לביקורת המודיעין. רוב תשומת הלב מוקדש למנגנוני הפיקוח והביקורת על המודיעין, אף יותר מאשר לאפקטיביות ולשיטות הפעולה של קהילת המודיעין הקנדית. עניין נוסף שעלה לאחרונה על סדר היום הוא האם קנדה צריכה להחזיק בשירות מודיעין חוץ.¹⁷

גרמניה

וולפגנג קריגר, היסטוריון מודיעין גרמני בולט, כתב ב־2004 כי "ההיסטוריונים הגרמנים הראו עד כה עניין מועט בלבד בתולדות שירותי המודיעין ובתפקיד שמלאכת המודיעין שיחקה בפוליטיקה הלאומית והבין־לאומית".¹⁸ ואכן, מצב לימודי המודיעין בגרמניה חלש יחסית למצבם בארצות הברית ובבריטניה, ואין בה אפילו תוכנית ייעודית אחת בתחום זה. מספר גורמים תרמו למצב: מחסור במסמכים שסיווגם הוסר, היעדרם המוחלט של אנשי מודיעין לשעבר מהאוניברסיטאות (אין בגרמניה תופעה של "דלת מסתובבת"), והלך הרוח באקדמיה הגרמנית, שאינו אוחד מחקר בנושאי הגנה וביטחון. זאת, לאור הניסיון המר של התקופה הנאצית ופעילות הגסטאפו בגרמניה במלחמת העולם השנייה, וכן חוויות המלחמה הקרה.¹⁹ למרות הנאמר לעיל, ניתן לראות שינוי הדרגתי בגישה הגרמנית לנושא המודיעין. בתום המלחמה הקרה הפך ארכיון השטאזי במפתיע לזמין, וכך גם מסמכים רוסיים מסוימים. בעקבות זאת קמה קבוצה קטנה של היסטוריונים גרמנים שהתעניינו בנושא ויצרו קבוצת מחקר שתטפל בחומר החדש. הם הכריזו על עצמם כ"הארגון הבין־לאומי להיסטוריה של המודיעין", וב־2001 החלו להוציא לאור את כתב העת להיסטוריה של המודיעין – *Journal of Intelligence History* – בשיתוף עם כריס מורן (Moran) מאוניברסיטת וורנויק ושלמה שפירו מאוניברסיטת ברא־ילן. "המרכז ללימודי מודיעין וביטחון" (CISS) של אוניברסיטת הבונדסוור במינכן מתכנן להציע בשנת 2019 תוכנית לתואר שני בלימודי מודיעין וביטחון, במסגרת המחלקה לשירותי המודיעין של האוניברסיטה הפדרלית למדעי המינהל היישומי (Hochschule des Bundes), וכן באוניברסיטת הבונדסוור. התוכנית תתמקד בנושאים הקשורים למודיעין וביטחון, וכן בהכשרה מעשית, בדומה לאסכולה האמריקאית. תוכנית התואר השני תהיה זמינה רק לאנשי שירותי המודיעין של

Geoffrey R. Weller, "Assessing Canadian Intelligence Literature: 1980-2000", 17 *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 14, no. 1 (2001): 49-61.

Wolfgang Krieger, "German Intelligence History: A Field in Search of Scholars," 18 *Intelligence and National Security* 19, no. 2 (2004): 185.

Corvaja et al., "The Rise of Intelligence Studies: A Model for Germany" שם; 19

גרמניה.²⁰ גם לאחר התפתחויות אלו, המכשולים העומדים בפני לימודי המודיעין בגרמניה נותרו בעינם.

ספרד

לימודי המודיעין באקדמיה בספרד זוכים מאז 2005 לתמיכה הולכת וגוברת של משרד הביטחון הספרדי ושל שירות המודיעין של ספרד (Centro Nacional de Inteligencia – CNI) שהוקם בשנת 2002. הרחבת המעורבות של עולם האקדמיה הספרדי בחקר המודיעין באה בתגובה לרצונה של קהילת המודיעין הספרדית לתקן את התפיסה המוטעה של הציבור בספרד כלפי המודיעין ולקדם "תרבות של מודיעין" בסיוע האוניברסיטאות, יוזמה שנודעה גם בשם "יוזמת התרבות המודיעינית של CNI". ליבה של היוזמה מורכב מפיתוח ומניהול מערכת היחסים בין שירות המודיעין הספרדי ובין האקדמיה בספרד, במטרה להפיק תועלת מהמומחיות האקדמית וממחקר מעמיק בתחומים הרלוונטיים. אחת ההשלכות המרכזיות של כך הייתה הנורמליזציה של לימודי המודיעין והפיכתם לדיסציפלינה אקדמית מקובלת במדינה.

למרות ההישגים הרבים, קיימים עדיין מספר מכשולים המונעים את המשך פיתוחם של לימודי המודיעין בספרד. בין אלה ניתן לציין מחסור בסגל מנוסה; הישענות בעיקר על ספרות מקצועית בשפה הספרדית; היעדר הגדרה מושגית ותיאורטית ברורה של המודיעין; היעדר הבנה משותפת של המושג "מודיעין" מחוץ לקהילת המודיעין הספרדית (אין "תרבות מודיעין"); עניין עיסקי מוגבר בשימוש במילה "מודיעין" גם כאשר אין לכך קשר לקהילת המודיעין של ספרד; תהליך איטי ומייגע של הסרת סיווגים; עיסוק רב מדי בתיאוריות קונספירציה ובאגדות מודיעיניות.²¹ בסופו של דבר, "פיתוח לימודי המודיעין בספרד יהיה תלוי בהצלחה ליצור תרבות אקדמית שתבין כי לימודי מודיעין בחברה דמוקרטית אינם רק מהלך נורמלי, אלא מהלך חיוני, וכי קהילת המודיעין היא חלק מהמנגנונים של המדינה המודרנית".²²

צרפת

יחס הציבור והאקדמיה בצרפת ללימודי המודיעין מזכיר את יחס הגרמנים. גם בצרפת, סיבות היסטוריות ותרבותיות הביאו לנטייה להתעלם מהנושא: ראשית, עבודת המודיעין מעולם לא זכתה למעמד יוקרתי מצד פוליטיקאים, אנשי צבא,

"Center for Intelligence and Security Studies", *Universität der Bundeswehr München*, 20 <https://www.unibw.de/ciss>.

Gustavo Diaz Matey, "The Development of Intelligence Studies in Spain," *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 23, no. 4 (2010): 748-765.

22 שם, עמ' 760.

חוקרים באקדמיה או כלכלנים, ו"ריגול" נתפס כדבר שלילי מאז פרשת דרייפוס; שנית, היסטוריונים ואנשי מדעי המדינה בצרפת אינם רואים במודיעין מרכיב חשוב במדינאות, וגם לא ראו בשירותי המודיעין גורם חשוב בקביעת המדיניות; שלישית, האופי הסודי של עבודת המודיעין מקשה על עבודת החוקרים, וקשיי הנגישות למסמכים סיכלו במשך זמן רב כל אפשרות למחקר היסטורי.

צמיחת לימודי המודיעין בעולם האקדמי של צרפת היא בעיקר תוצאה של מהפכת המידע ושל הגלובליזציה הגוברת מאז תחילת שנות התשעים. בעלי עניין כלכליים החלו אז לייחס חשיבות רבה לשילוב מודיעין בעסקים. בתגובה לביקוש החדש מצד השוק, החלו האוניברסיטאות המתמחות בעסקים, בניהול ובכלכלה להציע קורסים רגילים או קורסים מתקדמים לתואר שני בנושא "מודיעין עסקי". במקביל, התרחבו המחקרים והפרסומים בנושא המודיעין העסקי. לצד היתרון בתחום ההשוואתי שהמודיעין יכול להציע לעולם העסקים, מתקפת הטורו ב־11 בספטמבר 2001 דחפה את המודיעין עוד יותר אל אור הזרקורים, הפעם ככלי חיוני בתחומי ביטחון הפנים, ההגנה ומדיניות החוץ. עם זאת, התפיסה הצרפתית את המודיעין מתמקדת גם כיום בעיקר בענייני פנים וביטחון פנים, כדרך להגנה על האינטרס הלאומי.²³

ישראל

הביטחון הוא מרכיב מרכזי בהווה הישראלית, ולימודי המודיעין רלוונטיים ביותר למדינת ישראל. המודעות הציבורית לנושאים ביטחוניים והמאפיינים הייחודיים של יחסי צבא-חברה בישראל תורמים ליחסים ההדדיים בין קהילת המודיעין והביטחון הישראלית ובין האקדמיה. התוצאה היא קרקע פורייה לצמיחת לימודי המודיעין. העולם האקדמי הישראלי משופע באנשי ביטחון ובאנשי מודיעין בדימוס, או כאלה ששירתו במשך מספר שנים ביחידות מודיעין במהלך שירות החובה הצבאי שלהם. אנשים אלה צברו ניסיון מקצועי עשיר ורב־ערך, ובנוסף לכך הקימו רשתות תקשורת ענפות של אנשי ביטחון ומודיעין בהווה ובעבר. המחקר בתחום המודיעין בישראל ומחסום הכניסה הנמוך אליו מבחינת הציבור הרחב הוא מצב ייחודי הראוי לציון.

רוב החוקרים העוסקים בתחום המודיעין באוניברסיטאות בישראל נמצאים במחלקות למדעי המדינה. למרות זאת, מתודולוגיות המחקר שלהם הן בעיקר היסטוריות (בדומה ל"אסכולה הבריטית") ומתמקדות בהיסטוריה המודיעינית של ישראל, במיוחד בכל הנוגע לכישלונות מודיעיניים (שכן נדיר שהצלחות מודיעיניות מתפרסמות ברבים). נושאי מחקר אחרים כוללים: השוואות בין קהילת המודיעין

Eric Denécé and Gérald Arboit, "Intelligence Studies in France", *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 23, no. 4 (2010): 725-747.

הישראלית לקהילות מודיעין של מדינות אחרות; היבטים בין-לאומיים ומתודולוגיים של מודיעין; היחסים בין שירותי הביטחון הישראליים לשלטון החוק; המבנה הארגוני של קהילת המודיעין הישראלית. אחד המכשולים הניצבים בפני המחקר הישראלי בתחום המודיעין הוא המדיניות הקפדנית של מדינת ישראל בנוגע לביטול סיווגים ביטחוניים ולפרסומם של מסמכים הקשורים למודיעין.

הוראת המודיעין באוניברסיטאות ישראליות נעשית בעיקר דרך מספר קטן של קורסים, המוצעים במסגרת לימודי תואר שני בביטחון לאומי וביחסים בין-לאומיים. תוכניות בתחום הביטחון הלאומי לסטודנטים שאינם חלק מהממסד הביטחוני הן מעטות. התוכנית הוותיקה ביותר בתחום הביטחון לסטודנטים שהם אזרחים היא תוכנית בין-תחומית לתואר שני בלימודי ביטחון של אוניברסיטת תל אביב, המהווה חלק מהמחלקה למדעי המדינה. תוכנית נוספת הם הלימודים לתואר ראשון בממשל של המרכז הבינתחומי הרצליה, הכוללים התמחות בביטחון פנים וסיכול טרור. ניסיון ראוי לציון נעשה בשנת 2015 על ידי המומחה בעל השם העולמי, פרופסור שלמה שפירו, יחד עם עמיתו ד"ר אפרים לפיד, שהקימו תוכנית ללימודי מודיעין לתואר שני במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. תוכנית זו אינה מוצעת עוד.

קהילות מודיעין והאקדמיזציה של המודיעין

גישתם של גורמי המודיעין לאקדמיזציה של המודיעין תלויה במידה רבה באורח החיים הכללי והלאומי, כמו גם בערכים הפוליטיים ובתרבות המודיעין וההשכלה הגבוהה. האופן שבו מגדירים "מודיעין" גם הוא מהווה גורם חשוב ביחס כלפי חשיפת המודיעין לעיניים חיצוניות. ההבדל בעמדות משקף לא רק את מערכת היחסים בין קהילות המודיעין ובין האקדמיה, אלא גם את מסלול ההתפתחות של לימודי המודיעין בכל מדינה.

סוכנויות המודיעין האמריקאיות תומכות בעניין הגובר בלימודי המודיעין ומקדמות ומעודדות מחקר והוראה בתחום זה באמצעות יוזמות, כגון מלגות והקסמכות בתחום המודיעין הגיאומרחבי, פיתוח מרכזים למצוינות אקדמית בקהילות המודיעין (תוכנית IC-CAE) ותוכניות כמו Officers-in-Residence. קהילת המודיעין האמריקאית אף כוללת מרכיב אקדמי בהכשרות הפנימיות שלה, המתמקד ברכישת ידע פרוצדורלי ואוצר מלים מחקרי משותף. הדבר בא לידי ביטוי במספר הרב של שיעורים העוסקים בהכשרה מחקרית באוניברסיטה של ה-CIA (מתקן ההכשרה של הארגון), המשלבים ומדגישים טכניקות אנליטיות מובנות כבסיס להקניית הסמכה.²⁴

John A. Gentry, "The 'Professionalization' of Intelligence Analysis: A Skeptical Perspective", *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 29, no.

הסודיות והמידור מאפיינים את היחסים בין האקדמיה ובין גופי המודיעין בבריטניה. למרות המשיכה הקיימת בין שני העולמות, ממשלת בריטניה שומרת על הפרדה בין שירותי המודיעין הבריטיים ובין המחקר האקדמי של המודיעין, ועושה זאת באמצעים שונים, כגון החרגת סוכנויות המודיעין מחוק חופש המידע הבריטי. החרגה זאת הופכת את הגישה לארכיונים למבוקרת ומוגבלת מאוד, גם אם סיום המלחמה הקרה הוביל להתרופפות הדרגתית בגישת הממשלה כלפי שחרור חומרים ארכיוניים.

סוכנויות המודיעין הבריטיות אינן מעורבות, בדרך כלל, באופן ישיר בתוכניות מודיעין אקדמיות, למעט בתחומים טכניים כגון אבטחה בסייבר. בשנים האחרונות חלה מידה מסוימת של פתיחות בקשר שבין סוכנויות המודיעין הבריטיות ובין עולם האקדמיה הבריטי, אך מדובר במגמה מצומצמת, בדרגתית ואקסקלוסיבית.²⁵ הקמת התוכנית הסגורה בת עשרת השבועות לפיתוח מקצועי במחלקה ללימודי מלחמה בקינגס קולג' בלונדון, בעקבות הדוח של לורד באטלר על המודיעין הבריטי מ־2004, היא דוגמה מאפיינת להכללת תוכן אקדמי בהכשרת חוקרים למודיעין הבריטי.²⁶

"המרכז הקנדי ללימודי מודיעין וביטחון" (CCISS) באוניברסיטת קרלטון עורך סדנאות לאנשי מודיעין. בנוסף לכך, קהילת המודיעין הקנדית עודדה עריכת מחקרים אקדמיים שיש בהם עניין לגופי המודיעין, והם אף הודפסו ופורסמו על חשבון תקציב המודיעין הקנדי. נכון להיום, סטודנטים לתואר דוקטור בלימודי מודיעין בקנדה יתבקשו לחקור, לכל היותר, תחום שהוא בעל עניין מיוחד לסוכנויות המודיעין, ויקבלו לצורך זה גישה לתיקים של שירות המודיעין הקנדי.²⁷ באשר לאנשי קהילת המודיעין הקנדית, "האגודה הקנדית של אנשי מחקר מודיעין" (CAPIA) משמשת כפלטפורמה להכשרה מתקדמת, להרחבת השכלה שוטפת ולפיתוח מקצועי עבור אנשי מחקר של שירות המודיעין הקנדי.²⁸ עם זאת, מחקרים

4 (2016): 643-676.

Helen Dexter, Mark Phythian and David Strachan-Morris, "The What, Why, Who and How of Teaching Intelligence: The Leicester Approach," *Intelligence and National Security* 32, no. 7 (2017): 920-934; Julian Richards, "Intelligence Studies, Academia and Professionalization" *International Journal of Intelligence, Security and Public Affairs* 18, no. 1 (2016): 20-33; Scott and Jackson, "The Study of Intelligence in Theory and Practice".

Corvaja et al., "The Rise of Intelligence Studies: A Model for Germany?", Michael S. Goodman and David Omand, "What Analysts Need to Understand: The King's Intelligence Studies Program", *Studies in Intelligence* 52, no. 4 (2008).

Angela Gendron, "Re: Intelligence Studies in Canada", email message to Aaron Kornbluth, July 29, 2018.

Stéphane Lefebvre and Jeremy Littlewood, "Guide to Canadian Intelligence Issues", *Intelligence: Journal of U.S. Intelligence Studies* 19, no. 2 (2012): 63-89.

אקדמיים בתחום המודיעין נתפסים, לעיתים קרובות, על ידי קהילת המודיעין הקנדית (כמו גם הבריטית) כלא רלוונטיים, תיאורטיים מדי או לא מותאמים לצרכיהם של צרכני המודיעין.²⁹

ככלל, לימוד מודיעין באוניברסיטה, בין אם בקורס ספציפי ובין אם כחלק מתוכנית לימודים או לתואר, הוא פחות חשוב, במיוחד מחוץ לארצות הברית. סוכנויות המודיעין בדרך כלל "אדישות" לעובדה שמועמדים אליהן הם בוגרי קורס אקדמי במודיעין; הן מתעניינות יותר בתחום הלימודים של המועמד וסומכות על כך שכבר רכש בהם יכולת חשיבה ביקורתית בסיסית וכישורים אנליטיים. עם זאת, הערך והחשיבות האמיתיים של קורסי המודיעין באים לידי ביטוי בכך שסטודנטים שלמדו קורסים בנושא מודיעין נוטים יותר להגיש מועמדות לתפקידים בקהילת המודיעין במדינתם.³⁰

סיכום

ארצות הברית, בריטניה וקנדה נמצאות בחזית המאמצים לאקדמיזציה של תחום המודיעין. במדינות מערביות אחרות, כמו ספרד, צרפת וגרמניה, תהליך האקדמיזציה איטי יותר וסובל מעברם האפל של שירותי המודיעין בנקודות מסוימות בהיסטוריה המקומית.

בארבעת העשורים האחרונים חודדה ההבחנה בין שתי הגישות הבולטות באקדמיזציה של המודיעין: הגישה האמריקאית, המושפעת יותר ממדעי החברה, והגישה הבריטית, שהיא היסטורית-פילוסופית ביסודה. בניגוד לגישה הבריטית, שמדגישה את חקר המקרה ההיסטורי ומסתמכת על מסמכים ארכיוניים, הגישה האמריקאית מדגישה את התיאוריה ויש לה העדפה ברורה להיבטים הטכניים והפרוצדורליים של המודיעין. ההבדלים בין שתי האסכולות מושפעים לא רק מהגישות האקדמיות השונות, אלא גם מהגבולות הקיימים בין אנשי המודיעין ובין המרחב האקדמי. חרף הגישות השונות לאקדמיזציה של המודיעין ולהבדלים בין המדינות ביחסי הממסד האקדמי עם קהילות המודיעין, נראה כי בכולן יש הסכמה ברורה לגבי חשיבות המודיעין למדיניות החוץ ולתהליכי קבלת ההחלטות. בישראל, המרכזיות של נושאי ביטחון והמודעות הציבורית אליהם, לצד מערכת היחסים צבא-חברה בכללותם, הביאו ליצירת קשר הדדי בין ארגוני הביטחון והמודיעין ובין האקדמיה. העולם האקדמי הישראלי נהנה מנוכחות גדולה יחסית של אנשי ביטחון ומודיעין בדימוס, בעלי ניסיון מקצועי עשיר ורשתות קשרים מקיפות. למרות שהאוניברסיטאות הישראליות מתמקדות בנושאי ביטחון יותר

29. Gendron, "Re: Intelligence Studies in Canada".

30 שם.

מאשר במודיעין כשלעצמו, המחקר הישראלי בתחום המודיעין, שנערך בעיקר במכוני מחקר ובצוותי חשיבה, מרשים בהיקפו ונגיש לציבור. התפוקה הבולטת ביותר בנושאי מודיעין בישראל נמצאת, ללא ספק, בתוצרים של "המרכז למורשת המודיעין" ושל "המכון למחקרי ביטחון לאומי". ניכר שהתנאים הייחודיים השוררים בישראל מאפשרים שיתוף פעולה רחב היקף בין קהילת המודיעין ובין הקהילה האקדמית, והתוצאה הישירה מכך היא פיתוח משמעותי של לימודי המודיעין. מצב זה מועיל לא רק להכשרה ולהתפתחות המקצועית של קהילת המודיעין הישראלית, אלא גם לקהילה האקדמית של ישראל ולהפיכתה לגורם מוביל ובולט ברמה הבין-לאומית בתחום לימודי המודיעין.